

Justas STONČIUS

„Valiutininkų byla“ (1961–1963 m.): latentinio antisemitizmo atvejis Lietuvos SSR?

Justas Stončius – Klaipėdos universiteto Humanitarinių mokslų fakulteto Istorijos katedros magistrantas; adresas: Herkaus Manto g. 84, LT-92294 Klaipėda, el. paštas: justston@gmail.com; mokslinių tyrinėjimų sritys – žydų istorija Lietuvoje XX a., antisemitizmas Sovietų Sąjungoje.

Anotacija. Straipsnyje, remiantis Lietuvos centrinio valstybės, Lietuvos ypatingojo archyvų dokumentais bei Lietuvos SSR periodinės spaudos šaltiniais, nagrinėjama „Vilniaus valiutininkų byla“, kuri buvo Sovietų Sąjungoje vykusių kampanijos, nukreiptos prieš „ekonominius nusikaltėlius – valiutos spekuliantus“, sudėtinė dalis. Tyrimu siekiama nustatyti sovietinio antisemitizmo pobūdį, kuris atsiskleidė teismo procesus nušviečiančiose publikacijose Lietuvos SSR periodinėje spaudoje.

Prasminiai žodžiai: valiutos spekuliacija, „valiutininkų byla“, latentinis antisemitizmas, žydų įvaizdis, Lietuvos SSR.

Abstract. Based on the sources of Lithuanian Central State Archives, Lithuanian Special Archives and Lithuanian SSR periodical, author investigates the files of foreign exchange traders in Vilnius that was part of campaign against economic frauds – speculative currency exchange traders in the Soviet Union. The aim of the research is to determine the cause and the type of anti-Semitism that dominated in the periodical publications of Lithuanian SSR regarding criminal trials.

Key words: currency speculation, the file of foreign exchange traders, latent anti-Semitism, the image of Jews, Lithuanian SSR.

Įvadas

„Valiutininkų byla“ įvardinami nuo 1961 m. gegužės mėn. iki 1963 m. lapkričio mėn. Sovietų Sąjungoje vykę teismo procesai, nukreipti prieš valiutos spekuliantus. Kadangi kaltinamieji daugiausia buvo žydų tautybės, byla yra reflektuojama kaip SSRS antisemitinės politikos, nukreiptos prieš „sionistus“ ir „kosmopolitus“, tąsa [26, 295]. Nors dar iki „valiutininkų bylos“ Sovietų Sąjungoje antisemitizmas jau buvo transformuotas į propagandinę kampaniją, nukreiptą prieš sionizmą, tačiau plati antisisionistinė politika pradėta tik 5-ojo XX a. dešimtmečio pabaigoje. Jos metu sovietiniai ideologiniai institutai suformavo ir kryptingai palaikė sionizmo

kaip „Vakarų imperializmo įrankio, skleidžiančio buržuazinę nacionalistinę ideologiją“, įvaizdį, o žydų tautybės piliečiai buvo persekiojami kaip „smulkiaburžuaziniai elementai“. Antisemitizmo sklaidos apogėjus Sovietų Sąjungoje yra sietinas su 1948 m. Stalino inspiruota „kovos su kosmopolitizmu“ kampanija bei 1953 m. prasidėjusia vadinamąja „gydytojų kenkėjų“ byla, kurios metu žydų tautybės gydytojai buvo apkaltinti siekiu nužudyti žymius VSKP(b) ir politbiuro narius. Esminis antisemitizmo sklaidos Sovietų Sąjungoje lūžis įvyko Nikitos Chruščiovo vadovavimo SSKP CK laikotarpiu. Tuomet susilpnėjo antisemitinių nuostatų plėtotė oficialiame ideologiniame diskurse, o tai sąlygojo prielaidas SSRS žydų socialinėje terpėje nebevertinti sovietinio režimo kaip fizinės grėsmės (represijų, susidorojimo ir pan.) šaltinio. Tačiau antisemitizmas toliau funkcionavo latentinėmis formomis. Latentinis antisemitizmas – tai ne akivaizdus, bet „numanomasis“, „nujaučiamasis“ reiškinys, veikiantis per „paslėptą“ (latentinę) antisemitinių ir antijudaistinių stereotipų struktūrą. „Valiutininkų bylose“ ryškaus antisemitizmo užfiksuota nebuvo. Bylos apklausos protokolai, kratos orderiai, surinkti įkalčiai bei nuosprendžiai kaip antisemitizmo tyrimo šaltiniai nėra aktualūs, tad pagrindinis šaltinis būtų spaudos puslapiai.

Iš užsienio istoriografijos, tyrinėjusios „valiutininkų bylas“, paminėtini Charleso A. Schwartzo [23] bei Arieho Tartakowerio [26] darbai, o lietuviškoje istoriografijoje apskritai sovietinis antisemitizmas nėra kompleksiskai tyrinėtas, todėl šiame darbe nagrinėjama tema yra tik bendresnio tyrimo dalis. Straipsnyje pateiktos interpretacijos iškelia svarbius tolimesniam sovietinės antisemitinės kampanijos tyrinėjimui klausimus. Tyrimo tikslas – remiantis mokslinių tyrimų, archyvinių ir periodinių šaltinių analize, atskleisti „valiutininkų bylos“ procese pasireiškusių antisemitizmo specifiką Lietuvos SSR.

1. Spekuliacijos valiuta priežastys

Spekuliaciją valiuta Sovietų Sąjungoje sukėlė rublio kurso su JAV doleriu ir Didžiosios Britanijos svaru sterlingų

konvertavimas. Oficialus rublio ir dolerio kursas 6-ajame XX a. dešimtmetyje buvo 1:4, o po 1961 m. piniginių reformos nukrito iki 90 kapeikų už dolerį [30]. Negausių užsienio turistų dėka SSRS susiformavo palanki terpė užsidirbti pinigų perparduodant valiutą. Valiutos prekybininkų supirkti doleriai buvo perparduodami Sovietų Sąjungos piliečiams, ketinusiems išvykti į užsienį. Jiems buvo galima įsigyti valiutos oficialiu kursu tik už 30 rublių (apie 33,33 dolerius). Tokios pinigų sumos neužtekdavo norint nusipirkti vakarietišku rūbų ar elektroninių prietaisų, tad perpardavinėtojams tekdavo brangiau mokėti už valiutą. Tačiau užsienio valiutą ir norimas realizuoti prekes reikėjo slėpti nuo pasieniečių, nes už jos išgabėnimą grėsėdavo baudžiamoji atsakomybė. Verta paminėti, jog turistams iš SSRS dažnai pinigų pakaitalo funkciją atlikdavo laikrodžiai „Komandirskije“ ar fotoaparatai „Zenit“, kurie vakariečių buvo vertinami ir dėl kokybės, ir kaip suvenyrai. Atvykusiems į SSRS turistams buvo itin neparankus nustatytas valstybės valiutos keitimo kursas, tad jiems buvo nenaudinga keisti JAV dolerius ar Anglijos svarus sovietiniuose bankuose. „Juodojoje rinkoje“ doleris kainuodavo iki 10 rublių ir ši suma atitiko realią jo vertę. Nelegali prekyba valiuta suformavo specifinį socialinį tinklą. Spekuliantams už prekybą valiuta grėsė draudimas išvykti į užsienį visiems laikams bei laisvės atėmimo bausmė iki 10 metų.

Apie piniginę reformą N. Chruščiovas pranešė komunistų partijos suvažiavime 1960 m. gegužės 5 d. pasakytoje kalboje, o oficialus įsakas sovietinėje spaudoje pasirodė jau kitą dieną. 1961 m. sausio 1 d. Sovietų Sąjungoje prasidėjo tris mėnesius trukusi pinigų reforma, kurios metu seni sovietiniai banknotai buvo pakeisti į naujo pavyzdžio rublius. Paminėtina, jog ši reforma visuomenėje buvo suvokiama palankiau nei 1947 m. pinigų keitimas, kuris sukėlė sovietinių piliečių nepasitenkinimą, nes tik grynieji pinigai iki 3000 rublių buvo keičiami santykiu 1:1, o indėliai lengvatiniu santykiu nuo 3000 iki 10000 rublių – 3:2. Taip pat sąmyšį kėlė tai, jog keitimo operacijoms bankuose buvo skirta viena diena ir nespėjusieji pasikeisti turėjo nemažų finansinių nuostolių. Informacija apie naująją reformą paskelbta prieš aštuonis mėnesius iki jos, o keitimo operacijos vyko dvi savaites. Ši pinigų reforma, palyginti su 1947 m., praėjo su mažesniais nuostoliais visuomenei. 10 senųjų rublių buvo prilyginti vienam naujam rubliui ir tuo pačiu santykiu pakoreguotos maisto produktų kainos bei tarifai, tačiau darbo užmokesčio koeficientas nebuvo keičiamas, o kainos buvo sumažintos. Dėl 1961 m. reformos SSRS piliečių turima užsienio valiuta buvo keičiama neproporcingai rublio redukcijos atžvilgiu [3, 117], tad neadekvati vertės išraiška suaktyvino valiutos perpardavinėtojų veiklą. Sovietinė propaganda piniginei reformai negailėjo panegirikos, rašydama, kad „tarybiniai pinigai padeda planingai tvarkyti ekonomiką. Per pinigų apyvartą yra įgyvendinamas socialistinis paskirstymo principas – kiekvienam pagal darbą“ [28]. Pažymėtina, jog 7-ojo dešimtmečio pradžia vertintina kaip sovietinės ideologijos pakilimo laikotarpis. 1961 m. SSKP XXII suvažiavime buvo priimta komunizmo programa, kurioje pabrėžti komunistinės dorovės klausimai, jų svarba, nustatyta, jog 1970 m. SSRS turi pralenkti

JAV pramonės produkcijos vienam gyventojui kiekiu bei 1980 m. sukurti komunistinę visuomenę, kurioje būtų patenkinti visų SSRS piliečių dvasiniai ir materialiniai poreikiai. SSKP CK pirmasis sekretorius N. Chruščiovas siekė pagerinti ekonominę padėtį, nes spekuliacija ir nelegali ekonominė veikla disonavo su minėtais ideologiniais lozungais, tad šio tikslo įgyvendinimui viena iš priemonių buvo kova su ekonominiais nusikaltimais, kurių kategorijai buvo priskirtas valiutos perpardavinėjimas ir spekuliacija. KGB iš pradžių siekė išsiaiškinti valiutos spekuliacijos veikimo schemą, todėl sekė įtariamuosius, pirmiausia Maskvoje, o vėliau kituose Sovietų Sąjungos miestuose. Valiutos spekuliacija SSRS nešė nuostolius, nes didino neoficialią ekonomiką, ko nepageidavo sovietinis režimas.

2. „Valiutininkų bylų“ teismo procesų eiga

1961 m. gegužės mėn. Maskvoje įvyko pirmasis teismo procesas prieš valiutos perpardavinėtojus Janą Rokotovą, Vladislavą Faibyšenko bei Dimitrijų Jakovlevą. Tuo metu, kai jie buvo suimti, 8 metų laisvės atėmimo bausmė už spekuliaciją valiuta buvo maksimali, tačiau tuoj po jų arešto 1961 m. birželio 15 d. Sovietų Sąjungos Aukščiausiosios Tarybos prezidiumo įsaku ši bausmė buvo padidinta iki 15 metų įkalinimo [23, 293]. Verta dėmesio tai, jog SSRS baudžiamojoje teisėje buvo įsigalėjusi praktika įstatymus taikyti atgaline data, kas nėra būdinga įprastoms teisės normoms. 1961 m. liepos 1 d. Aukščiausiosios Tarybos prezidiumas, įsikišus N. Chruščiovui, dar kartą peržiūrėjo Baudžiamąjį kodeksą ir numatė, kad už spekuliaciją valiuta ypač stambiu mastu galima taikyti mirties bausmę. 1961 m. rugpjūčio 1 d. oficialiai buvo paskelbtas įsakas „Dėl valstybinio ir visuomeninio turto grobstymo ypač plačiu mastu“, kuriame buvo numatyta mirties bausmė ekonominiais nusikaltimais kaltinamiems asmenims [36, 35–36]. Pažymėtina, kad dar iki šio įsako paskelbimo dalis nuteistųjų asmenų jau buvo sušaudyti. Nuteistųjų mirties bausmė buvo 163 asmenys, iš kurių 88 sudarė žydų tautybės asmenys. Procentinė išraiška nuteistųjų žydų buvo apie 54%, tačiau fiksuojami atvejai, jog kai kuriose vietovėse žydai sudarė iki 80% [29, 2224]. Apie teismo procesus buvo plačiai aprašoma sovietinėje spaudoje. Sociologo Arieho Tartakowerio duomenimis, iš viso Sovietų Sąjungos spaudoje pasirodė 81 straipsniai, susiję su teismais dėl „spekuliacijų valiuta“ [26, 295].

„Valiutos spekuliantų“ persekiojimams Lietuvos SSR prasidėjo 1961 m. pradžioje ir koreliavo su visoje Sovietų Sąjungoje vykusia kampanija prieš „ekonominius nusikaltėlius“. Šios bylos vyko trijuose didžiausiuose Lietuvos SSR miestuose – Klaipėdoje, Kaune ir Vilniuje [31; 37]. Klaipėdos „valiutininkų procese“ figūravo ir lietuviai katalikų bažnyčios dvasininkai, o Kauno ir Vilniaus dominavo žydų tautybės asmenys. Viename su „Kauno valiutininkų“ byla

susijusiam dokumente pažymima, kad po bausmės atlikimo (turima omeny tremtį) į Kauną sugrįžo apie 20 sionistų veikėjų, kurių dalis „tęsė savo nacionalistinę veiklą“ [38]. Taip pat buvo pabrėžiama, jog tarp žydų yra sustiprėjusios emigracinės nuotaikos (ir ypač tarp „Vilniaus valiutininkų“ proceso kaltinamųjų [37, 162, 181]) bei yra duomenų, kad Izraelio žvalgybininkai imasi priemonių verbuoti agentus iš „Pabaltijo žydų nacionalistų“ [38, 142]. Verta pažymėti, jog, KGB duomenimis, 1959–1961 m. Vilniuje lankėsi Izraelio diplomatai, kurie susitiko su čia gyvenančiais žydais ir „bandė juos apdoroti nacionalistine dvasia, platinio sionistinę literatūrą“ [38, 142]. Tad darytina prielaida, kad galbūt „valiutininkų procesai“ buvo sudėtinė sovietinės antisizionistinės kampanijos dalis. Šitaip siekta įbauginti Lietuvos SSR žydus nuo ryšių palaikymo su užsienyje gyvenančiais žydais. Juolab kad „nelojalių žydų problema“ akivaizdžiai buvo matoma per 1957 m. vykusį pasaulio jaunimo suvažiavimą, kuriame žydai demonstravo savo nacionalinę identifikaciją su Izraelio delegacija.

„Vilniaus valiutininkų“ teismo procesas“ vyko nuo 1962 m. sausio 30 d. iki vasario 10 d. Lietuvos SSR Aukščiausiame teisme buvo teisiama aštuoni žydų tautybės asmenys, kuriems buvo inkriminuoti kaltinimai dėl spekuliacijos valiuta. Buvo nutarta, kad ši byla bus nagrinėjama atvirame teismo posėdyje radiofikuotame KGB Dzeržinskio klube, o teismo procesui nušviesti laikraščiuose ir žurnaluose buvo sudaryta speciali ELTOS korespondentų grupė [1, 333]. Vilniaus miesto įmonėse taip pat buvo išdalyti pakvietimai į teismo procesą aktyviausiems gamybos sektoriaus darbuotojams ir visuomenininkams. Oficialus teismo procesų motyvas buvo valiutinų operacijų taisyklių pažeidimas, spekuliacija valiuta ir valiutinėmis vertybėmis. 1962 m. kovo 22 d. buvo paskelbtas nuosprendis kaltinamiesiems. Mirties bausmė buvo skirta Aronui Reznickui, Michailui Rabinovičiui, Fiodorui Kaminerui, o Basiai Reznickienei mirties bausmė pakeista į 15 metų įkalinimą, tačiau 1969 m. rugsėjo 24 d. jai suteikta malonė ir bausmė sumažinta iki 10 metų [37, 334–336, 400, 500].

Teismo procesai sukėlė platų atgarsį Vakarų valstybėse. 1962 m. balandžio 17 d. Prancūzijos laikraštis „Le Progrès“ akcentavo, jog „Vilniaus Tribunolo nutarimu įvykdyta mirties bausmė 3 Lietuvos izraelitams „spekuliantams“, bei pabrėžė, kad šis įvykis inspiravo neramumus Sovietų Sąjungos žydų bendruomenėje [34, 80]. Kitas Prancūzijos laikraštis „Le Monde“ tų pačių metų balandžio 18 d. konstatavo, jog SSRS žydai bijo, „kad jie netaptų atpirkimo ožiais dėl siaučiančio Sovietų Sąjungoje maisto produktų trūkumo [...]“ [34, 81]. Nepaisant galimybės, kad Vakarų šalių spauda galėjo būti nusistačiusi prieš SSRS ir stokoti adekvatumo įvertinant antisemitizmo veikimą, galima kelti versiją, kad minėtoje ištraukoje atsispindi vienas pagrindinių „valiutininkų bylų“ tikslų. Tas faktas, jog kasdien į procesą Aukščiausiame teisme susirinkdavo apie 400 žmonių, o dar nemažai būriuodavosi lauke [1, 333], įrodo, kad sovietinei propagandai iš dalies pavyko pasiekti Lietuvos SSR visuomenės susidomėjimą. 1962 m. birželio 3 d. „The New York Times“ išspausdino interviu su „Tiesos“ vyriausiuoju redaktoriumi Genriku Zimanu,

kuriame buvo minimi ir teismo procesai prieš valiutos spekuliantus. G. Zimanas pabrėžė, kad žydai tradiciškai asocijuojasi su prekyba, tad neturėtų stebinti, jog tarp „valiutos spekuliantų“ yra daug žydų [35, 198]. Jis pasinaudojo galimybe Sovietų Sąjungą pavaizduoti kaip demokratišką šalį, kurioje nepažeidinėjamos žmogaus teisės, ir pažymėjo, kad „apskritai, visos kalbos apie antisemitizmą Sovietų Sąjungoje, man nerūpi, nes mes žinome, jog čia nėra oficialaus antisemitizmo“ [35, 198]. Svarbi ypatybė būtų ta, jog G. Zimanas buvo žydų tautybės asmuo, tad jo pasisakymai dėl neva neegzistuojančio antisemitizmo Sovietų Sąjungoje turėjo skambėti įtikinamiau.

3. *Latentinis antisemitizmas kaip sovietinės kontrolės įrankis*

Teismo procesų metu sovietinė spauda siekė įtikinti visuomenę, jog „piktadariai“–spekuliantai buvo žydai, tad prie kaltinamųjų rusiškų vardų ir pavardžių pridėdavo ankstesnius „žydišką skambesį“ turėjusius vardus [26, 294] (tarp Sovietų Sąjungos žydų po stalininės kovos „prieš kosmopolitus ir sionistus“ kampanijos įsigalėjo praktika pakeisti „žydišką“ kilmę liudijančias pavardes). Šitaip buvo siekiama sukurti įvaizdį, kad neva žydai yra atsakingi už valiutos spekuliaciją, manipuluoti visuomenės nuomone bei mobilizuoti viešąją nuomonę prieš „žydus – valiutos spekuliantus“. Paminėtina, jog analogiški metodai buvo naudojami „gydytojų kenkėjų“ byloje.

Straipsniai spaudoje apie valiutos spekuliantus dvelkė neslepiamu priešišku „žydiškumu“, o visą kampaniją galima paaiškinti tuo, kad sovietai siekė slopinti žydų tautines aspiracijas ir atitraukti juos nuo emigracijos. Kartu ji buvo naudinga ir sovietinei ideologijai, kuriai buvo reikalingas idėjinis politinis „priešas“, kuriuo tapo sionizmas, susietas su „tarptautiniu imperializmu“. N. Chruščiovas buvo ne kartą pažymėjęs, kad Izraelis yra valdomas Amerikos reakcionierių [6, 257], tad natūralu, jog sovietiniams ideologiniams institutams kovą su „priešais“ parankiausia buvo nukreipti prieš sionizmą, jį paskelbiant tarptautinio imperializmo agentu. Sovietų Sąjungos vadovybė, pasinaudodama negatyviu žydo įvaizdžiu, siekė sustiprinti savo politikos kurso legitimumą ir kartu malšinti socialines įtampas, ypač po nenusisėkusių N. Chruščiovo inspiruotų reformų žemės ūkyje.

Sovietinės visuomenės, kaip palankios socialinės terpės neigiamam žydų įvaizdžiui skleisti, suvokimui vertas dėmesio psichologo Boriso M. Segalo pastebėjimas, kad Sovietų Sąjungos piliečiai buvo kur kas jautresni negu žmonės iš laisvojo pasaulio [24, 476]. Sistema draudžia ir slopina pagrindinius žmogiškuosius poreikius kaip laisvė, laimė, siekiamybė, apsauga arba savigarba. Tad bet kokios tautinės aspiracijos, laisvos minties raiška keldavo grėsmę ir už tai buvo baudžiama, o kiekvienų siekių suirimas sužadindavo protesto akcijas, agresiją, pavydą ir „atpirkimo

ožio“ paiešką. Sovietinę visuomenę buvo lengviau konsoliduoti prieš žydus, ypač kai tai būdavo sankcionuojama pačios vadovaujančios sistemos. Sovietinė vadovybė siekė išvengti visuomenės nepasitenkinimo ir viešajame diskurse naudojosi „žydo – atpirkimo ožio“ koncepcija. Tačiau antisemitizmas sovietinėje visuomenėje buvo įsitvirtinęs latentinėmis („paslėptomis“) formomis, todėl funkcionavo kaip ne akivaizdus, bet kaip „numanomas“ reiškinys. Propagandai latentinis antisemitizmas buvo parankus, nes „fašizmą nugalėjusi valstybė“ negalėjo pasirodyti kaip žydų persekiojotoja. Akcentuotina, jog sovietinei sistemai buvo nenaudinga pripažinti žydus buvus tikslinę Trečiojo Reicho genocidinės politikos grupe (šį faktą SSRS oficialiajame istoriniame naratyve retušavo ideologema, kad „nuo hitlerinių žvėriškų nusikaltimų nukentėjo visa tarybinė liaudis“) [27, 120], nes kitaip išaiškėtų, jog vadinamasis „kosmopolitinis“, „neprisitaikęs“, „vidaus priešas“ elementas priklauso nuo nacistų genocido labiausiai nukentėjusiai grupei, ir būtų galima teigti, kad sovietai yra nusistatę prieš tuos pačius sovietinius piliečius, kuriuos tikslingai žudė naciai ir jų kolaborantai. Tad ir sovietiniame naratyve sąvoka *žydas* faktiškai nefigūravo, kaip ir straipsniuose apie valiutos spekuliacijos bylas tokios sąvokos nerandame, tačiau iš konteksto buvo galima nesunkiai nustatyti kaltinamųjų tapatybę. Sovietinė propaganda pasitelkė folklorizuotą žydo įvaizdį (žydas-prekybininkas, gudrus spekuliantas) kaip psichologinį veikimo principą, perduodant informaciją, turinčią aiškią ir konkrečią loginę seką. Šis metodas skatino sovietinį pilietį ir visą visuomenę savanoriškai priimti pateikiamą informaciją, kuri turėjo atlikti veiklos ar mąstymo sužadavimo vaidmenį [22, 104]. Buvo paranku veikti per kompleksines žydų įvaizdžio asociacijas, skatinusias identifikuoti sovietų režimo brukamą „valiutininkų“ tapatybę.

Siekiant išanalizuoti „valiutininkų bylose“ funkcionavusio latentinio antisemitizmo formų genezę, pažymėtina, kad jau nuo XIX a. vidurio Europoje buvo peršamas toks žydų įvaizdis, kurių idealais įvardinti pinigai ir spekuliacija bei „kapitalizmo nešamo kosmopolitiškumo“ sklaida [21, 97]. Šiuos momentus tarp bajoriškos etninės Lietuvos atstovų pažymėjo Zita Medišauskienė, tačiau šie vaizdiniai neabejotinai buvo perteikiami ir valstietiškoje visuomenėje. Atkreiptinas dėmesys, jog „valiutininkų tapatybės“ Sovietų Sąjungos visuomenėje nustatymui svarbus loginės sekos konstruktas, įžvelgiamas pasitelkus stereotipuotą žydų įvaizdį, kuris paveikė Lietuvos SSR viešąjį diskursą tam tikromis nuostatomis, padiktavusiomis kolektyviniam visuomenės dariniui vienareikšmiškus atsakymus. Viešajame diskurse dominavo nuomonė, kad žydai socializmo statybos metu užsiiminėjo diversine veikla, kuria siekė destabilizuoti sistemą, bandė režimo „raidos vektorius“ pasukti sau palankia kryptimi. Prie neigiamos žydų įvaizdžio sanklodos prisidėjo tai, jog žydai pradėti traktuoti kaip Sovietų Sąjungos „vidaus priešas“, nes nenutraukė, o netgi sustiprino ryšius su „Vakarų imperialistais“. Tad keltina versija, kad tokia logika galėjo prisidėti prie „valiutininkų“ tapatybės „atskleidimo“. Sovietinei visuomenei tokia nuoroda buvo aiški: žydai yra „kosmopolitai“, turintys ryšių

Vakarų valstybėse, tad ir valiutinės operacijos yra natūralus jų verslas, nes giminės, t. y. „kosmopolitai“ iš Vakarų, suinteresuoti tokiais spekuliacijomis. Taigi sovietiniam piliečiui, ypač po „apsivalymo nuo kosmopolitų ir sionistų“ kampanijos (1948–1953 m.), buvo aišku, kas yra sistemai „prieiški elementai“. Tiesioginės nuorodos į žydus oficialiojoje retorikoje išties nedaug, o antisemitinės ištarnos fiksuotinos tik kontekstiniu ir retrospektyviu rakursais.

„Valiutos spekuliantų“ teismo procesuose antižydiškos nuotaikos buvo pastebimos ne tiek dėl to, kad tarp kaltinamųjų buvo daug žydų tautybės asmenų, bet dėl išskirtinai pabrėžiamos jų žydiškos kilmės. Neapykanta angažuota propaganda buvo pavojinga, nes teismo procesai vyko ekonominio nuosmukio laikotarpiu (ypač žemės ūkio sektoriuje), tad ir visuomenės neapykantą buvo patogu nukreipti į žydus. Tam tikslui realizuoti spaudoje buvo pasitelkta feljetoninė retorika [26, 295]. Taip straipsnyje „Godumo vergai“ pabrėžiama, jog „veidmainiški jo [Vilniaus „valiutininkų bylose“ teisiamojo Arono Reznicko – J. S.] išsisukinėjimai visiškai beprasmiški. Iš juodo baltu netapsi“ [12]. Straipsnio „Sukčių suraizgytas kamuolys išnarpliotas“ autorius teigia: „Teismui vis aiškesnis tampa veidas tų parazitų, kurie padarė sunkius nusikaltimus [...]. Nusikaltėlių nešvarūs darbai aiškūs“ [15]. Straipsnyje „Pavėluota atgaila“ rašoma, jog valstybinis kaltintojas pažymi, „kad ši byla turi būti gera pamoka tiems, kurie, galbūt, dar yra nusikaltimų kelyje. Kovoje su pavojingais liaudžiai valiutos spekuliantais turi teisingumo organams daug padėti visuomenė“ [17]. Iš pateiktų pavyzdžių išaiškėja, kad juose atsispindėjo moralinių ir socialinių jausenų sužadindimas, subjektyvūs vertinimai, paryškinti paradoksaus ir sarkazmu. Straipsniuose buvo nevingiama pabrėžti beviltišką kaltinamųjų padėtį: „Jo [teisiamojo Fiodoro Kaminerio – J. S.] nešvarios machinacijos ir sandėriai tiek gerai išaiškinti ir pagrįsti, kad jis nė nemėgina gintis“ [10]. Manyta, tokio tipo metodika padeda ugdyti pikta ir pašaipų skaitytojo požiūrį į visuomenę žalingus reiškinius, šiuo atveju – „valiutos spekuliaciją“. Atsižvelgiant į tai, jog feljetoniškas stilius yra taikytinas nerimto turinio darbuose, išryškėja dehumanizuotas požiūris į mirties bausmę kaip totalų žmogaus sunaikinimą. Kadangi straipsniuose feljetoninis stilius nesikeitė, sovietiniam piliečiui buvo sunku kritiškai įvertinti publikacijas ir suvokti, kad už viso to stovi sovietinės sistemos ideologija. Straipsniuose buvo aprašomi kaltinamųjų padaryti nusikaltimai, asocialus elgesys, tačiau tautybė bei religija nebuvo aiškiai pažymėta. Kita vertus, žydiškai skambantys vardai ir kitos semantinės žydų įvaizdžio viešajame diskurse detalės suponavo išvadą, jog šį spekuliacinį verslą buvo „įsukę“ žydai.

Vilniaus valiutininkų byla buvo plačiai nušviesta „Kauno tiesos“ ir „Tiesos“ laikraščiuose. Verta pastebėti, kad teismo proceso aprašymas „Kauno tiesoje“, ieškant semantinių žydų įvaizdžio detalių, yra nereikšmingas. ELTOS korespondentų straipsniuose antisemitinis diskursas faktiškai neveikė. Kita vertus, įdomu, jog „Kauno tiesoje“ [39], kaip ir „Tarybinėje Klaipėdoje“ [40], spekuliantų bylų kontekste atsirado užuominos apie žydų genocidą, tačiau jos buvo susietos su propaganda apie katalikų kunigų laikyseną

nacių okupacijos metais. Tai buvo sovietinės sistemos vykdytos antireliginės propagandos dalis, kuri 1958–1964 m. spaudoje kaltino Lietuvos katalikų bažnyčios dvasininkus kolaboravimu su nacistais, pinigų troškimu bei „dvideidiskų“ elgesiu [25, 92].

Straipsnių stilistika pasižymėjo įsakomuoju tonu, ką patvirtina, pavyzdžiui, antraštės „Valiutos spekuliantai – liaudies priešai“ [9] ir „Melagiai, sukčiai, išsigimėliai“ [14]. Įprotis paklusti įsakymui yra viena iš įtikinėjimo prielaidų, o tai yra svarbu „valiutininkų“ tapatybei viešajame diskurse nustatyti. Įsakymo fenomenas ypač sustiprėja masėse, kurios individualiai negali priimti jokių sprendimų ir reikalauja aiškių, suprantamų, masei priimtinių paliepiamųjų. Todėl į mases orientuota žiniasklaida „privalo tenkinti masių vaizduotę, kuri nepakenčia nežinomybės ir direktyvų stokos“ [19, 42]. Įsakymo modelis tuo ir parankus, kad jis padeda išvengti detalizavimo ir nusikaltimų aplinkybių pateikimo. Kitaip tariant, nebandoma žvelgti į susidariusias problemas giliau, užkertant galimybes dvi-prasmybėms atsirasti. Tokio tipo įtikinėjimas nereikalauja sistemingumo, racionalių priemonių panaudojimo ir yra susijęs su retoriniu gražybiavimu, kurio funkciją atliko feljetoniška straipsnių stilistika. Sovietinių propagandistų feljetonai dvelkė nekritiškumu ir iracionalumu. Nors buvo bandoma griežčiausios bausmės skyrimą grįsti tuo, jog kaltinamieji padarė nuostolius valstybei, tačiau kritiškai mąstančiam piliečiui tokia argumentacija nebuvo paveiki. Tam, kad visuomenėje neliktų tokių „susipratėlių“, sovietinė propaganda apeliavo į sovietinio piliečio, kaip doro, sąžiningo žmogaus, jausmus. Taip straipsnyje „Valiutos spekuliantai – liaudies priešai“ pabrėžiama, kad kaltinamieji „kaip parazitai, gyvendami iš kitų darbo ir nieko neduodami visuomenei, jie ilgą laiką apiplėšinėjo mūsų liaudį, kiekvieną iš mūsų“ [9]. Nedirbantis individas sovietinės propagandos buvo vertinamas negatyviai ir natūralu, jog ši pozicija turėjo persiduoti visuomenei.

Teisiamiesiems buvo kuriamas „liaudies priešų“ įvaizdis, kuriuo „pagyvinamas“ kaltinimų rimtumas su nuoroda į vykusias represijas sovietizacijos laikotarpiu. Verta pastebėti, kad po teiginio „valiutininkų prisiplėštas turtas išvežamas svetur“ akcentuojama, jog „tuo jie padaro didžiulę žalą šaliai, liaudžiai, kiekvienam tarybiniam žmogui. Tarybiniai žmonės su didžiu pasipiktinimu smerkia spekuliantus-valiutininkus“ [9]. Šiuo atveju buvo sudaroma iliuzija, kad jeigu nepritari nuosprendžiui, tampa svetimu, priešišku socialistinei sistemai elementu. Taip pat ši ištrauka liudija, jog sovietinė ideologinė sistema siekė įdiegti viešajame diskurse nuomonę, kad Sovietų Sąjungos turto apsauga privalo rūpintis visi jos piliečiai.

Sovietinė ideologija latentinio antisemitizmo formų diegimui nevengė pasitelkti biblijines parafrazes. Paminėtina, jog tokio pobūdžio retorikoje turėjo atsispindėti ir ateistinis kursas. 1964 m. žurnale „Komunistas“ buvo išspausdintas straipsnis, kuriame buvo nurodyta, kad ateizmo propagandistas turi išmanyti mitologinius religinius elementus, aprėpiančius visus religinius mitus [8]. Nors šis straipsnis pasirodė vėliau nei vyko „valiutininkų bylos“, tačiau religinių mitų svarba neabejotinai turėjo būti jau

žinoma. Biblijiniai motyvai buvo aktualūs kaip semantinių antižydiškų įvaizdžių sužadainimas. Šią ypatybę iliustruoja teiginys, kad „teismui išryškėja stambūs ir sunkūs šių sukčių ir jų bendrininkų nusikaltimai, vis aiškesnis darosi aukso veršio garbintojų veidas“ [11]. Aukso veršio motyvas reiškia turtą kaip stabą, kaip didžiausią vertybę, kurio garbinimas simbolizuoja nusigrėžimą nuo tikrųjų, paprastai dvasinių, vertybių. Galima manyti, jog religingai lietuviškai Lietuvos SSR visuomenės daliai, kuriai buvo būdingas moralinis provincializmas žydų atžvilgiu, tokio tipo biblijinės parafrazės turėjo nemenką „emocinį užtaisą“ ir kėlė aliuizijas apie „tikrąją valiutininkų tapatybę“. Kita vertus, remiantis sociologo Vytauto Kavolio įžvalgomis, pažymėtina, kad religiniais elementais paremtas antisemitizmas Lietuvoje niekada nedominavo, o daugiausiai antižydiškas išraiškas veikė ekonominis sumetimas [18, 442].

Sovietinė sistema kišosi į žmogaus asmeninį gyvenimą, siekė formuoti jo pasaulėžiūrą ir tai buvo lyg prevencija nuo žmogiškų „silpnųjų“, dėl kurių, žvelgiant iš sovietinės ideologijos pozicijų, kyla grėsmė valstybės saugumui, tampama imlesniam įtakai iš užsienio. Todėl KGB agentai turėjo veikti ir kaip propagandistai bei publicistai, kurie galėjo kurstyti, skatinti baimę ir neapykantą išorės priešams. Nuo 6-ojo XX a. dešimtmėčio KGB skyrė vis daugiau dėmesio saugumo užtikrinimo profilaktikai ir viešąją nuomonę formuojantiems metodams [4, 131]. Pažymėtina, kad sovietinė propaganda siekė valdyti visą viešą informaciją ir visas žiniasklaidos priemones, tad nemenką dėmesį skyrė tikslingam piliečių ugdymo procesui bei naujojo „sovietinio žmogaus“ tapatumo ritualams, tarp kurių ištikimybės sovietinei sistemai bei tariamos meilės jos lyderiams patikrinimas [19, 27]. Tad straipsnio „Valiutos spekuliantai – liaudies priešai“ retorika apie sovietinių piliečių priešus, t. y. „spekuliantus-valiutininkus“, buvo siekta sužadinti bendras žmonių jausenas tariamiems priešams, įtikinti socialistinio pasaulio teisingumu ir kartu kurti sovietinio kaip naujojo tipo idealų žmogaus modelį. Pastaroji ypatybė buvo pagrindinis sovietinės propagandos tikslas, nes siekta kontroliuoti asmens sąmoningumą, elgesį ir mobilizuoti jį komunistinės ideologijos keliamais tikslais įgyvendinti [20, 241].

Atkreiptinas dėmesys, kad „valiutininkų bylos“ nušvietimas spaudoje nebuvo tiesiogiai siejamas su sionizmu. Bylose nerasta duomenų, jog kažkuriam iš kaltinamųjų būtų inkriminuojami kaltinimai buvus ar esant kokios nors sionistinės organizacijos nariu. Taip pat nebuvo aiškios antisionistinės laikysenos Lietuvos SSR spaudoje 1961–1963 m. laikotarpiu, nors 1961 m. pasirodė trumpas pranešimas apie tai, kad Izraelio ambasados Maskvoje pirmasis sekretorius Šaretas Jakovas užmegzdavo šnipinėjimo ryšius ir nelegaliai platindavo antitarybinę sionistinę literatūrą [33]. Tačiau 1962 m. sausio 27 d. po straipsnių serijos apie „Klaipėdos spekuliantų“ ir prieš „Vilniaus valiutos spekuliantų“ teismo procesus „Tiesa“ išspausdino publikaciją, kurios pavadinimas „Sionizmas – kaukė šnipams“, išryškintas dideliu šriftu, turėjo atkreipti skaitytojo dėmesį. Straipsnyje rašoma, jog „Izraelio diplomatai naudoja sinagogas susitikimams su jiems reikalingais žmonėmis,

instrukcijoms bei nurodymams perdavinėti, šnipinėjimo ir šmeižiamai informacijai gauti. Matyti, jie mano, kad religinio kulto vietos labiausiai tinka priešišškai veiklai prieš Tarybų Sąjungą ir geriausiai maskuoja jų niekėiškus darbus“ [7]. Taip pat prie neigiamo sinagogų ir rabinų įvaizdžio formavimo prisidėjo teiginiai, kad kaltinamieji Basia ir Aronas Reznickai bendradarbiavo su rabinais: „Kaip mirties bijojo išgarsėti spekuliantai užsienio valiuta ir valiutinėmis vertybėmis. Jie nepuotavo restoranuose, nekviestavo į namus svečių, stengėsi gyventi ramiai ir tyliai. Įvairias tarpusavio rietenas sprendavo taip pat savitu būdu – jie eidavo pas rabiną. Rabinas ne tik gerai žinojo apie jų tamsius darbus, bet ir buvo vyriausiuoju arbitru“ [9]. Atsižvelgiant į tai, jog religingai lietuvių visuomenei buvo būdingas žydų vertinimas etnojudaistiniu aspektu, natūralu, kad tokie teiginiai skatino daryti išvadas apie žydus kaip apie asmenis, užsiimančius „spekuliacija ir kenkėjiška veikla“. Neigiamo žydų įvaizdžio sustiprinimui reikšmės turėjo tokios pseudo eiliuotos formos: „aukso ir deimantų blizgesys, lengvai įgytų pinigų šlamesys, užtemdė Rabinovičiaus akis“ [16]. Šiame kontekste pravartu akcentuoti, kad lietuvių visuomenės viešajame diskurse ne mažiau svarbus buvo žydo prekybininko įvaizdis, tad „spekuliacija“ paprastam sovietiniam piliečiui galėjo būti suvokiama kaip „natūrali žydo veiklos forma“.

„Valiutininkų tapatybės“ identifikavimo viešajame diskurse tyrimui būtų reikšmingas propagandos teiginys, kad „sionistai persekioja pažangiuosius, patriotinius elementus pačiame Izraelyje, varo pašėlusią antitarybinę propagandą ir, kurstydami šnipų persekiojimo maniją Izraelyje, mėgina dangstyti savo nešvarius darbus [...]“. Jie visomis teisybėmis ir neteisybėmis mėgina išsaugoti jo gretas ir tam naudojasi nešvariausiais metodais. Vienas iš mėgiamiausių metodų, kurį naudoja sionistiniai propagandistai, o kartu su jais ir Izraelio žvalgybininkai, yra palaipsniui paveikti sionistine dvasia atskirus žydų tautybės piliečius, gyvenančius šalyse, kuriomis ypač domisi JAV centrinė žvalgybos valdyba. Po tokio apdorojimo tinkamiausieji iš jų užverbuojami šnipinėjimui“ [7]. Sovietinis pilietis turėjo suvokti, jog tie žydai, kurie „užsiiminėjo valiutos spekuliacija“, galėjo būti užverbuoti „kenkėjiškai veiklai“ Sovietų Sąjungoje. Šią prielaidą sustiprina teiginys, kad sinagogos, visuomeniniai ir kultūriniai žydų gyvenimo centrai, buvo įvardinami „Izraelio propagandos filialais“. Straipsnyje „Sionizmas – kaukė šnipams“, kuris turėjo veikti ir kaip prevencija nuo žydų emigracinių aspiracijų, buvo rašoma: „Jie teigia, kad, esą, kitose šalyse gyvenantieji žydai yra ištremtyje. Tačiau koks cinizmas slypi šiame lozunge. Vienas iš sionistų lyderių Tel-Avive įvykusiame Pasaulinio sionistų kongresų suvažiavime pareiškė: „Mums čia nereikalingi nei Aba Silveris, nei dr. Noimanas, nei Roza Halprin [įvairių Amerikos sionistų organizacijų lyderiai – J. S.]. Mums reikalingi jų vaikai ir anūkai“ [7]. Straipsnio autorius pateikia išvadą, kad Izraelyje neva nėra vietos senyvo amžiaus žydams, nes naudos galima gauti tik iš jaunų žydų, kuriuos „būtų galima panaudoti kaip patrankų mėšą agresyvioje Izraelio, JAV ir kitų imperialistinių valstybių politikoje Artimuosiuose ir Viduriniuose Rytuose“ [7]. Sunku pasakyti, kiek tokio

tipo retorika turėjo įtakos žydų emigracinėms nuotaikoms, tačiau 7-ajame ir 8-ajame dešimtmečiuose tik apie 10 % žydų dėjo pastangas emigruoti iš Sovietų Sąjungos [2, 82].

Straipsnyje „Valiutos spekuliantai kaltinamųjų suole“ minima, kad tarp kaltinamųjų advokatų yra J. Izraelis [10]. Tikėtina, jog ši pavardė turėjo kelti versiją apie „žydų vienybę“, kada „savus“ gina tik „savi“. Taip pat pažymėtina, kad neretai straipsniuose spekuliacija valiuta perteikiama kaip įgimta kaltinamųjų savybė. Taip vienas iš teisiamųjų F. Kamineris prisipažino, jog spekuliuoti jam nebuvo jokio reikalo. Iš uždarbio galėjo gyventi kuo puikiau, „tačiau aukso stabas jam nedavė ramybės [...]“. Aukso kvaitulio pagauti, valiutininkai-spekuliantai buvo pasiryžę vienas kitam gerklės perkąsti [...]. Kai teismas suteikia teisę kitiems kaltinamiesiems F. Kamineriui duoti klausimus, daugelis jų bando suversti kaltę kitiems, kad tik pats bent kiek švaresnis taptų. Bet statinės deguto medaus šaukšteliu nepasaldinsi [...], o kaltinamųjų bandymai išsisukinėti tuoj pat yra įvertinami „šlykščiu veidmainiavimu“ [10].

Siekiant pateikti „valiutininkų bylą“ ne kaip periferinį atvejį, o kaip pavojų sovietinei sistemai, straipsnyje „Godumo vergai“ pažymima, kad Basia Reznickaja „spekuliuojo ir su Lenkijos Liaudies Respublikoje dabar suimtais kontrabandininkais, ir su teismo nuosprendžiu sušaudytu Rokotovu [...] ir su daugeliu smulkių vertelgų“ [12]. Akcentuojant „teisingą“ bylos baigtį, konstatuojama, jog „sunku čia išpasakoti visas detales, rodančias, kokie pinigai buvo šie pinigų karštligės pagauti žmonės. Jų tikslas buvo – pinigai, pinigai, pinigai ir kuo daugiau jų. Godumas nuvedė juos į kitą, tamsų pasaulį, kur auksinės monetos ir žerintys brangakmeniai tapo gyvenimo tikslu“ [12]. Kaltųjų tapatumo nustatymui įdomus siužetas, kuriame rašoma, kad J. Rokotovas apgavo B. Reznickienę, ir kuriuo žaidžiama „gudraus žydo įvaizdžio“ motyvu. B. Reznickienė sandėrio metu su J. Rokotovu keitė 90 tūkstančių rublių, už kuriuos kitą dieną turėjo gauti auksinių monetų. Vietoj susitarimo įvykdymo J. Rokotovas inscenizavo savo suėmimą, o „Reznickienės pasiuntinė, džiaugdama, kad ir ji su Rokotovu nepakliuvo, be pinigų ir be monetų grįžo į Vilnių. Tuo tarpu Rokotovas su „milicijos darbuotojais“ nuvažiavo tiesiai į... restoraną“ [13]. Straipsnio autorius šiuo epizodu parodė „žydų savanaudiškumą ir skrupulų stoka“. Tokia logika galėjo suponuoti išvadą: jeigu galima savus apgaudinėti, tai svetimus tuo labiau. B. Reznickienė sužinojusi, kad J. Rokotovas „už didžiulius nusikaltimus spekuliuojant valiuta ir valiutinėmis vertybėmis“ teismo nuosprendžiu buvo sušaudytas, „nusigando ne juokais“, tačiau, anot straipsnio autoriaus, jos nusiramimas buvo tik vienas – „Rokovas dabar jos išduoti jau negali“ [9].

Galima teigti, kad jeigu oficialus antisemitizmas būtų egzistavęs, toks ažiotažas viešajame diskurse nebūtų pasiektas. Sovietinei sistemai buvo nenaudinga pripažinti faktą, kad žydai buvo išskirtinės nacistų genocido aukos, tad taikyti tiesioginę antižydišką kampaniją nebuvo efektyvu. Todėl tokioje aplinkoje buvo paranku veikti per kompleksines žydų įvaizdžio asociacijas, kurios išplečia poveikio galimybes, nes skatina individą pačiam atrasti „teisingą“ atsakymą. Viešajame diskurse per laiką

susiklostę žydų įvaizdžių recidyvai sužadinti, verčia samprotauti ir galų gale neišvengiamai padaryti išvadą dėl „valiutos spekuliantų“ tapatybės. Šitaip yra pasiekiamas didesnis ažiotžas, nes individas atsakymą „randa pats“, o propaganda, apeliuodama į tam tikro individo įpročius, lūkesčius bei moralę, suvaidina tik pagalbinį vaidmenį. Kadangi visuomenė dėl spekuliantų-valiutininkų veiklos nėra patenkinta, natūralu, jog jie turi būti nubausti. Šis neapykantos objektas turėtų būti viešai baudžiamas, nes tai sukelia masių pasitenkinimą [19, 75], ką patvirtina publikacijos „Tiesoje“. Taigi spaudoje išryškintos stereotipinės ir atsiremiančios į ekonominį pagrindą žydų charakterio savybės – gudrumas ir savanaudiškumas. Laikraščių publikacijos buvo orientuotos į inertišką, atsilikusią, politiškai nesuvokusią Lietuvos SSR visuomenės dalį, kuri mąstė pagal sovietinius ideologinius šablonus, o *protas* sovietinių ideologų suprantamas kaip susitapatinimas su idealu, kolektyviniu partijos sąmoningumu. Komunistas turėjo reikalauti ne asmeninio, ne socialinio, o *idėjinio* teisingumo [20, 259].

Lyginant Ukrainos SSR ir Lietuvos SSR „valiutininkų bylų“ nušvietimą spaudoje, galima konstatuoti, kad oficialioje retorikoje bendros pozicijos dėl tiesioginio nurodymo į žydus, kaip „valiutos spekuliantus“, nebuvo. Tad galima kelti prielaidą, jog nors bendras Sovietų Sąjungos politikos kursas turėjo atsispindėti ir kitose respublikose, tačiau propaganda centrinės ir periferinės spaudos publikacijose turėjo skirtumų. Šią ypatybę liudija 1962 m. Kijevo laikraštyje išspausdintas straipsnis, kuriame reikalaujama, kad Lvovo sinagoga, kuri sovietinės propagandinės sistemos vaizduojama kaip „spekuliantų lizdas“, turi būti uždaryta: „Žydų spekuliantai iš Lvovo ir užsienio miestų susitikdavo ir plėtodavo prekybą bei sudarinėdavo sandorius. Pagrindinė sinagogos ir spekuliacijų figūra buvo [...] ritualinis gyvulių skerdikas [šochetas – J. S.] Kontorovich, kuris religiją ir apeigas pavertė asmeniniu pajamų šaltiniu. Pažeidžiant valstybės vyno monopoliją, jis pagamino religinėms progoms skirtą vyną, kurį pardavinėjo nepagrįstai didelėmis kainomis“ [32, 37]. Čia aiškiai buvo nurodyti „kaltininkai“, o ir pati kampanija sulaukė plataus ažiotžo. Tai patvirtina ir faktas, kad tos piliečių grupės, kurios Sovietų Sąjungoje protestuodavo prieš mirties bausmę, nieko nedarė, kai „valiutos spekuliantai“ buvo nuteisti griežčiausia bausme – sušaudymu [32, 37]. Kaip matyti iš publikacijų Lietuvos SSR spaudoje apie teismo procesus dėl valiutos spekuliacijos, tiesioginių nuorodų „apie žydus spekuliantus“ nebuvo. Taip pat pažymėtina, jog analogija Lietuvos SSR akivaizdi, nes spekuliaciją buvo bandoma susieti su rabinais ir religingais žydais, tačiau, skirtingai nuo Ukrainos SSR, Lietuvos SSR veikiančių sinagogų faktiškai nebebuvo likę [5, 11].

Išvados

1. Valiutos spekuliaciją lėmė Sovietų Sąjungos rublio su JAV doleriu ir Didžiosios Britanijos svaru sterlingų neadekvatus konvertavimas. „Juodojoje rinkoje“ doleris buvo brangesnis, o nelegali prekyba valiuta suformavo socialinį tinklą. SSKP CK pirmasis sekretorius N. Chruščiovas siekė pagerinti SSRS ekonominę situaciją ir šio tikslo įgyvendinimui buvo pasitelkta kova su ekonominiais nusikaltimais, kurių kategorijai buvo priskirtas valiutos perpardavinėjimas ir spekuliacija.

2. Galima konstatuoti, kad antisemitizmas valiutos spekuliantų bylas Lietuvos SSR nušviečiančiose publikacijose buvo „numanomas“, kurį paaiškina inkriminuojamų kaltinimų dėsningumas per kompleksiskai sukonstruotas žydų įvaizdžio asociacijas. Priešo kaip žydo įvaizdis buvo transformuotas iš žydams primestų kaltinimų kaip kosmopolitizmo, sionizmo, imperializmo nešėjams. Antisemitizmas buvo transformuotas į latentinį modelį, o antisemitinius momentus, kurie veikė kaip lietuvių folklore nusistovėję žydo įvaizdžiai, buvo stengiasi anonsuoti „ikirevoliucinių-buržuazinių“ (tarpininko-prekybininko) santykių išraiška. Oficiali sovietinė ideologija neigė antisemitizmo egzistavimo faktą Sovietų Sąjungoje ir dėl šios priežasties „valiutininkų bylos“ kaltinamųjų „nesocialistinis“ elgesys Lietuvos SSR spaudoje buvo aprašomas neapibrėžiant jų tautinės bei religinės tapatybės. Kita vertus, „žydiškai skambantys“ kaltinamųjų vardai ir pavardės bei kitos semantinės žydų įvaizdžio detalės skatindavo manyti, jog į valiutos spekuliacijas neabejotinai buvo „isitraukę“ žydai.

3. Lietuvos SSR „valiutininkų bylos“ buvo vestos kaip ekonominių nusikaltėlių teismo-baudžiamojo persekiojimo procesas, bet viešajame diskurse perteiktos su antisemitine retorika. Sovietų Sąjungos vadovybė siekė išvengti visuomenės nepasitenkinimo dėl nenusisekusių reformų žemės ūkio sektoriuje bei slopinti žydų tautines aspiracijas, tad viešajame diskurse pasinaudojo „žydo – atpirkimo ožio“ koncepcija. Sovietinis antisemitizmas tuo ir buvo veiksmingas, kad jis funkcionavo nuo realybės abstrahuotomis semantinėmis reikšmėmis. Sovietinė vadovybė neigė antižydiškos politikos egzistavimą Sovietų Sąjungoje ir įtarimus bei kaltinimus dėl antisemitizmo skatinimo traktuodavo antisovietine propaganda. Tad sovietinė propaganda efektyviausia antisemitizmo sugestijos forma laikė ne atvirus kaltinimus, bet tokias propagandos formas, kurios kūrė tikslines asociacijas ir stiprino jų latentinį poveikį visuomenės mąstymui. Todėl sovietinis antisemitizmas „valiutininkų bylose“ buvo „paslėptas“, „numanomas“ arba tik „jaučiamas“. Ši aplinkybė sąlygojo neigiamo žydų įvaizdžio formavimo tendencijas, stiprinusias ideologinę antisemitinių nuostatų įtaką visuomenei.

Šaltiniai ir literatūra

1. ATAMUKAS, Solomonas. *Lietuvos žydų kelias: nuo XIV a. iki XXI a. pradžios*. Vilnius: Alma litera, 2007.
2. BRIMAN, Shimon. Refuseniks and their Helpers Abroad. *Jews in Eastern Europe*, Fall 1997, vol. 33, no. 2, p. 81–83.
3. BORNSTEIN, Morris. The Reform and Revaluation of the Ruble. *The American Economic Review*, March 1961, vol. 51, no. 1, p. 117–123.
4. BURINSKAITĖ, Kristina. Slaptosios tarnybos vieta totalitarinėje SSRS. *Lietuvos istorijos studijos*, 2008, nr. 22, p. 117–143.
5. COHEN-MUSHLIN, Aliza, et al. *Synagogues in Lithuania*. Vilnius: Vilnius Academy of Arts Press, 2010.
6. CULLEN, B. Robert. Soviet Jewry. *Council on Foreign Relations*, Winter 1986, vol. 65, no. 2, p. 252–266.
7. ERLICHAS, N. Sionizmas – kaukė šnipams. *Tiesa*, 1962, nr. 23 (5767), p. 5.
8. ILJIČIOVAS, L. Mokslinis pasaulėžiūros formavimas ir ateistinis auklėjimas. *Komunistas*, 1964, nr. 3 (477), p. 1–24.
9. JANKAUSKAS, P. Valiutos spekuliantai – liaudies priešai. Baudžiamoji byla Nr. 93. *Tiesa*, 1962, nr. 25 (5769), p. 4.
10. JANKAUSKAS, P. Valiutos spekuliantai kaltinamųjų suole. *Tiesa*, 1962, nr. 26 (5770), p. 4.
11. JANKAUSKAS, P. Nusikaltėliai prisipažįsta. *Tiesa*, 1962, nr. 27 (5771), p. 4.
12. JANKAUSKAS, P. Godumo vergai. Teismo procesas valiutos spekuliantų byloje. *Tiesa*, 1962, nr. 28 (5772), p. 4.
13. JANKAUSKAS, P. Bendrininkai demaskuoja vienas kitą. Teismo procesas valiutos spekuliantų byloje. *Tiesa*, 1962, nr. 29 (5773), p. 5.
14. JANKAUSKAS, P. Melagijai, sukčiai, išsigimėliai. *Tiesa*, 1962, nr. 30 (5774), p. 3.
15. JANKAUSKAS, P. Sukčių suraizgytas kamuolys išnarpliotas. Teismo procesas valiutos spekuliantų byloje. *Tiesa*, 1962, nr. 31 (5775), p. 3.
16. JANKAUSKAS, P. Prokuroras reikalauja griežtai nubausti valiutininkus. Teismo procesas valiutos spekuliantų byloje. *Tiesa*, 1962, nr. 32 (5776), p. 3.
17. JANKAUSKAS, P. Pavėluota atgaila. Teismo procesas valiutos spekuliantų byloje. *Tiesa*, 1962, nr. 33 (5777), p. 3.
18. KAVOLIS, Vytautas. *Žmogus istorijoje*. Vilnius: Vaga, 1994.
19. MAŽEIKIS, Gintautas. *Propaganda*. Šiauliai: Šiaulių universiteto leidykla, 2006.
20. MAŽEIKIS, Gintautas. *Propaganda ir simbolinis mąstymas*. Kaunas: Vytauto Didžiojo universiteto leidykla, 2010.
21. MEDIŠAUSKIENĖ, Zita. Atkarus, bet būtinas: žydai ir bajoriškoji Lietuvos visuomenė (XIX a. viduryrs). In „*Žydų klausimas*“ Lietuvoje XIX a. viduryje. Sudarė V. SIRUTAVIČIUS, D. STALIŪNAS. Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2004, p. 85–106.
22. ORŽEKAUSKAS, Petras; ŠIMANAUSKAS, Saulius. Informacinio psichologinio poveikio atskiriems individams bei jų grupėms metodai ir jų taikymas politikos procesuose. *Viešoji politika ir administravimas*, 2005, nr. 13, Kaunas, 2005, p. 98–107.
23. SCHWARTZ, A. Charles. Economic Crime in the U. S. S. R.: A Comparison of the Khrushchev and Brezhnev Eras. *The International and Comparative Law Quarterly*, April 1981, vol. 30, no. 2, p. 281–296.
24. SEGAL, M. Boris. Soviet Anti-Semitism. *Judaism*, September 1979, vol. 28, no. 4, p. 475–481.
25. STREIKUS, Arūnas. Antireliginė propaganda Lietuvoje 1944–1970 metais. *Lietuvos istorijos studijos*, 2004, nr. 14, p. 88–99.
26. TARTAKOWER, Arie. The Jewish Problem in the Soviet Union. *Jewish Social Studies*, October 1971, vol. 33, no. 4, p. 285–306.
27. VITKUS, Hektoras. *Holokausto atminties raida Lietuvoje*. Daktaro disertacija. Klaipėda, 2008.
28. ZINKEVIČIUS, J. Naujas tarybinis rublis švenčia metines. *Kauno tiesa*, 1962, nr. 2 (3060), p. 6.
29. *Anti-Semitism in the Soviet Union. Hearings before the Committee on Un-American Activities House of Representatives. Ninetieth Congress, Second Session*. Washington, 1969.
30. *Archive of Bank of Russia* [interaktyvus]. [žiūrėta 2012-03-01]. Prieiga per internetą: <http://cbr.ru/currency_base/OldDataFiles/USD.xls>.
31. Cukerman Moisej Chakelio g, 1902 m. Kauno m. ir kiti (iš viso 8 žmonės). Baudžiamoji byla. Iš viso 13 tomų. Pradėta – 1961 m. rugsėjo 11 d. Baigta – 1965 m. spalio 12 d. LYA, f. K-1, ap. 58, b. 47338/3.
32. Economic Crimes in the Soviet Union. *Journal of the International Commission of Jurists*, Summer 1964, vol. 5, no. 2, p. 3–47.
33. Izraelio diplomatas – šnipas. *Tiesa*, 1961, nr. 153 (5593), p. 1.
34. Lietuva-lietuviai ir Baltijos kraštai Prancūzijos spaudoje. Nr. 7. LCVA, f. 648, ap. 2, b. 214, l. 80.
35. Lietuvos pasiuntinybė Washingtone. PRO MEMORIA, 1962 m. LCVA, f. 656, ap. 2, b. 144, l. 198.
36. *Lietuvos Tarybų Socialistinės Respublikos Baudžiamasis kodeksas*. Vilnius, 1961.
37. Reznickaja Basia Chaimovna gim. 1909 m. Marijampolės m. ir kiti (viso 8 žmonės). Iš viso 17 tomų. Pradėta – 1961 m. sausio 28 d. Baigta – 1990 m. lapkričio 9 d. LYA, f. K-1, ap. 58, b. 47300/3.
38. О состоянии работы в Каунасском аппарате КГБ при Совете Министров Литовский ССР, 1961 m. balandžio 25 d. LYA, f. K-1, ap. 14, b. 131, l. 142.

Komentarai

39. „Vėliau klebonas pamėgo lankytis sinagogoje, kur buvo laikomi mirčiai pasmerkti žydų tautybės piliečiai. Mokėjo jis nelaiminguosius nuraminti, pažadėdavo rūpintis, kad jie greičiau būtų paleisti. Po tokių

apsilankymų Martinkus [emigravęs kunigas, sovietinėje retorikoje įvardintas „hitleriniu kolaborantu“, kuris siųsdamas valiutą iš JAV prisidėjo prie spekuliacijų – J. S.] grįždavo linksmas: žmonės, vildamiesi klebono pagalbos, atiduodavo jam savo laikrodžius, žiedus, pinigus... Juk jie nežinojo, kad per pamokslus šis veidmainis pateisina **masinį žydų žudymą** [paryškinta mano – J. S.]“. LAURAITIS, V. Jo pinigai – kruvini: aureolės ir tikrieji veidai. *Kauno tiesa*, 1962, nr. 35 (3094), p. 5.

40. „Telšiuose siautėja hitlerininkai. Naktis. Medžiojami tarybiniai žmonės. Moteris su vienerių metų kūdikiu ant rankų, kuo ne pamišusi iš baimės, slapstydama nuo gestapininkų, įbėga į namą, kuriame gyvena kunigai. Šie išgrūda moterį su kūdikiu laukan, į naktį. Ne todėl, kad jie patys bijotų gestapininkų. Kunigas Martinkus su jais eina ranka rankon. Moters nusi-kaltimas tas, **kad ji žydė** [paryškinta mano – J. S.]“. NORKEVIČIUS, J. Apgavikai juodomis sutanomis: Tikrasis šventieivų veidas. *Tarybinė Klaipėda*, 1962, nr. 19 (4305), p. 3.

Gauta 2013 m. sausio 29 d.

Pateikta spaudai 2013 m. gegužės 10 d.

Summary

The File of Foreign Exchange Traders (1961–1963) Case of Latent anti-Semitism in Lithuanian SSR

The file of foreign exchange traders is related to criminal trials of currency exchange speculators in the Soviet Union (1961–1963). This file is reflected as a part of SSRS anti-Semitic politics against Zionism in the historiography data. This statement can be confirmed by the fact that the ranks of the accused were dominated by the Jewish

people. The consequence of speculation was currency exchange trading of the United States dollar and British Pounds Sterling. The United States dollars bought by currency exchange traders were sold to the citizens of the USSR that aimed to travel abroad because they were authorized to buy foreign currency for up to 30 rubles of value. At the beginning KGB aimed to find out the process of speculative exchange trading, therefore firstly persecuted the suspects in Moscow and subsequently in the whole USSR. As this file has never been researched in the historiography of Lithuanian SSR, therefore current theses are verified in this paper: was the USSR anti-Semitic political direction reflected in the Lithuanian SSR? What were the characteristics of the current campaign propaganda in general? It was useful for the USSR to have ideological – political “internal enemy” and criminal trials inspired negative view of Jews – speculators. Thus Soviet regime tried to ground its political legitimacy, the status of “peaceful USSR” as well as it was tool of mass control and social tension deflection, especially after unsuccessful Nikita Khrushchev agro reforms. Leaders of USSR aimed to avoid society dissatisfaction, therefore used the concept of Jew-Scapegoat. However, anti-Semitism was already positioned in the USSR society by latent forms, therefore functioned as not evident but foreknown phenomenon. Soviet propaganda did not lack rhetorical methods to cast a new light on the question of Jewish population loyalty to the regime. Even though non-socialistic behavior was defined without national and religious identity having involved, Jewish names and other semantic Jew’s image details made picture that Jewish people participated in the currency exchange trading speculations. Therefore the making of Jews as the rhetoric figure of the USSR propaganda is the main question analyzed in the research. The noteworthy fact is that it was not useful for the Soviet regime to accept Jews as the objective group for the Third Reich genocide politics, because such a decision might have invited to consider the idea if USSR is also against the same group of Soviet citizens which was killed by the Nazi regime. This circumstance affected tendencies for the formation of negative Jews image which defined not only the identity of currency exchange traders, but also strengthened the influence of ideological anti-Semitic attitudes in the society.